

Beata Milewska

Kaszubskie przymiotniki paradygmatyczne : (stan współczesny)

Acta Cassubiana 15, 139-151

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Beata Milewska
Gdańsk

Kaszubskie przymiotniki paradygmatyczne (stan współczesny)

Używając w tytule niniejszego artykułu przymiotnika „kaszubski”, należałoby na wstępie zastrzec, że mowa będzie o kaszubszczyźnie w jej odmianie mówionej, dialektalnej. Przeznaczona na użytek własnej społeczności, a zwłaszcza kręgów nieformalnych: rodzinnych, sąsiedzkich, środowiskowych, zachowuje ona pewną odrębność wobec rozwijającej się od połowy XIX w. (od czasów Floriana Ceynowy) kaszubszczyzny pisanej, poddanej rygorom normalizacji – z jednej strony, a z drugiej – otwartej na wszelkiego typu innowacje.

Współczesną kaszubszczyznę dialektalną, w jej wewnętrznym zróżnicowaniu, najpełniej oddaje 7-tomowy *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* ks. Bernarda Sychty (1967–1976), oparty na samodzielnych badaniach terenowych autora, zapoczątkowanych jeszcze w latach międzywojennych, ale w zasadniczej części prowadzonych od lat pięćdziesiątych ubiegłego stulecia aż do momentu ukazania się dzieła (Sychta 1967, *Jak powstał mój słownik*: XVI). On też stanowi podstawowe źródło materiałowe pracy. Uzupełnieniem będzie ukazujący się prawie równoległe ze słownikiem *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJK).

Zgodnie z zapowiedzią chciałabym się przyjrzeć kaszubskim przymiotnikom z formantem paradygmatycznym. Dawność i produktywność tych formacji – piszą Edward Breza i Jerzy Treder w *Gramatyce kaszubskiej* (1981: 106) potwierdzają nazwy geograficzne, zwłaszcza terenowe, np. *Bącze* (Doly), *Czajcze* (Błota), *Niemcza* (Góra), *Recza* (Noga), *Gogola* (Woda), *Stawie* (Łąki) i in. W polu widzenia pozostaną jedynie derywaty proste, motywowane przez pojedyncze wyrazy, ponieważ tylko w tej grupie leksemów technika polegająca na zmianie wzoru odmiany wyrazu motywowanego w stosunku do wyrazu motywującego znajduje zastosowanie w stanie czystym (pomijając towarzyszące zetknięciu się morfemów alternacje). Derywaty od wyrażen przyimkowych nie są reprezentowane w badanym materiale (izolowany typ struktury *předostatni* – ‘przedostatni’ wymaga chyba innej interpretacji). Composita z kolei tworzone są z wykorzystaniem

wykladników interfiksalnych (*plotk-o-oč-i* – ‘mający oczy podobne do plotki’)¹. Ograniczymy ponadto prezentację do przymiotników odrzeczownikowych ze względu na ich wysoką frekwencję (118 poświadczeń), zdecydowanie przewyższającą częstość wystąpień formacji motywowanych przez przysłówki (wielkość tej grupy zależy będzie od przyjętych założeń co do kierunku motywacji w parach typu *prądk-i – prądko*, por. np. *prądké bulvě* – ‘które są *prądko*’, *prądk-i kón* – ‘który idzie, pracuje *prądko*’) czy też czasowniki (twory bardzo nieliczne i w dużej mierze zleksykalizowane, np. *krąti* – 1. ‘kręty, zygzakowaty’: *Móg tě tó krąto drogo vějexac?*, ale także 2. ‘nieszczerzy, podstępny’: *Uvažáj, to je krąti brat.*).

Opisu dokonam z perspektywy synchronicznej, dążąc do uwzględnienia wszystkich składników modelu słowotwórczego, będącego strukturą trójwymiarową: wyraz motywujący (podstawa) – formant – derywat. Wychodząc od formantu jako elementu, który można wydzielić w sposób najbardziej obiektywny i który stoi w centrum modelu słowotwórczego, przedstawię kolejno: charakterystykę jego podstaw derywacyjnych, ze zwróceniem uwagi na typowe zasady ich selekcji, i charakterystykę semantyczną derywatów – ściślej: ich użycie kontekstowych. Opisu dopełnią uwagi o geografii form i o stosunku derywacji kaszubskiej do analogicznego fragmentu systemu polszczyzny literackiej.

Charakterystyka podstaw

Zasadniczym kryterium selekcji podstaw jest – w świetle zgromadzonych faktów – kryterium semantyczne. Wskażemy następujące grupy formacji:

Od nazw osób (29): *bab'i* ‘należący do baby, właściwy babie’², *boži* ‘boski, boży’, *brutč-i*, adj. od *brutka* [1. ‘panna, kobieta niezamężna’, 2. ‘narzeczona’, 3. ‘panna młoda’], *b'iskup-i*, adj. od *b'iskup*, *človeč-i*, adj. od *človek*, *djabli*, *djåbli*, *djobli* ‘diabli, diabelski’, *djaxli*, *djåxli*, *djoxli*, adj. od *djaxel*, *zěvčėci* (pn, śr), *zěvčėci* ‘dziewczęcy’, *zěvusi*, adj. od *zěvus* [‘dziewucha, zwłaszcza dorastająca, podlotek’], *gdov-i* ‘wdowi’, *knåp-ič-i* ‘chłopięcy’ [por. *knåpik* ‘chłopczyk’], *kob'ėci*, zob. *kob'ėcki* [‘kobięcy’], *krasnąč-i* (pd), *krasnič-i* (pn, śr), adj. od *krasną* [1. w wierzeniach ludowych: ‘drobny duch domowy, podobny we wszystkim do człowieka, mieszkający pod pniami drzew, szczególnie jabłoni

¹ Kaszubskie złożenia interfiksально-paradygmatische stanowią grupę ciekawą ze względu na dobór podstawy słowotwórczej (w drugim członie, nominalnym, regulamie występuje nazwa części ciała) oraz silną tendencję do substancywizacji. Formacjom podobnym poświęcano już uwagę. Materiał kaszubski uwzględniają ogólniejsze prace Kwiryny Handke (1976) oraz Heleny Grocholi-Szczepanek (2006). Zjawisko substancywizacji omawia Jadwiga Majowa (1983).

² Przedstawiam pełny materiał, tzn. wszystkie wyrazy, dla których można znaleźć w źródle odpowiedni wyraz motywujący (podaję go jedynie w sytuacjach mniej oczywistych). Definicje (z pominięciem znaczeń, które nie są istotne dla ujawnienia wzorca derywacji) pochodzą od autora słownika. Uwagi w nawiasach kwadratowych uzupełniają tekst.

(Nakla), pod krzakami bzu w ogrodzie (Puzdrowo, Sierakowice), a najchętniej w *měšëx zurax* (Strzebielino, Luzino), pod *dělami*, czyli podłogą (Wielka Wieś), pod *kominką* i za *pěcką* w domu’], *ksąži*, adj. od *ksqz*, *maceši*, adj. od *macexa*, *matči*, adj. od *matka*, *ńeborači* ‘biedny, ubogi’, †*pańiči* ‘pański, należący do pana’ [jeśli motywować przez *pònk*], *rólniči* ‘rolniczy’, *strěši* 3. ‘dziadowski, nędzny, biedny’, 4. ‘właściwy starcowi, starczy’ [por. *strëx* 1. – zwykle lekceważąco: ‘stary mężczyzna, starzec, dziad’, 2. – pogardliwie, lekceważąco, ze złością: ‘każdy mężczyzna, niezależnie od wieku, dziad’, 3. ‘żebrak, dziad żebrzący, nędzarz’], *trupí*, adj. od *trup*, *židči* (...) ‘żydowski’ [por. *Židk* ‘dem. od *Žid*].

Od nazw zwierząt (86): *barańi*, adj. od *baran*, *biči*, adj. od *bik*, *bidlëci* ‘bydłęcy’, *bocani*, *bocóni* ‘bociani’, †*bocanči* ‘bociani’ [por. *bocònk*], *buli* ‘należący do byka, byczy’, *celąči*, *celëci* 1. ‘cielęcy’, 2. fig. ‘nierozgarnięty, głupi, naiwny’, *čapli*, adj. od *čapla*, *gapi*, adj. od *gapa* ‘wrona’, *gąsi*, adj. od *gąs*, *guli*, adj. od *gula* [‘indyczka’], *jlagniąci* (pd), *jagnięci* (śr, pn), odm. *jagnięci* (Słowszyno) ‘jagnięcy’, *jaskulči*, *jaskulči*, adj. od *jaskulka*, *jaskulka*, *jeleńi*, adj. od *jeleń*, *kači*, odm. *kąči* ‘należący do kaczki, podobny do kaczki, właściwy kaczce’, *kańi*, adj. od *kańa*, *kårči* ‘piskliwy’ [por. *kårka* ‘kura, co *vele* *kårče* – gdać przed zniesieniem jajka’], †*karví*, adj. od *karva* ‘krowa’³, *kívutči*, adj. od *kívutka* [‘czajka’], *kluči*, adj. od *kluka* ‘kwoka’, *kobëli*, adj. od *kobëla*, *koci*, adj. od *kot*, *końi*, rzadko: adj. od *kòń*, *kotči*, adj. od *kotka*, *kozi*, adj. od *koza*, *kroví*, adj. od *krova*, *kukučči*, adj. od *kukučka* [‘kukułka’], *klukòvči*, adj. od *klukòvka*, *kuři* 1. ‘kurzy’, 2. fig. ‘mały’, *lësi*, adj. od *lës* w znac. 1 [‘lis’], *mëvi*, adj. od *mëva*, *mëvi*, adj. od *mëva*, *mëši*, adj. od *mëš*, 2. fig. ‘bardzo mały’, *mròvči*, ‘dotyczący mrówki’, *muši*, adj. od *muxa*, ‘muszy’, *medvézi*, adj. od *medvëz*, *orli* ‘orli’, *osli*, adj. od *osël*, *ovči*, adj. od *ovca*, *pajiči* ‘pajęczny’, *pomuxli*, adj. od *pomuxel* [‘dorsz’], *prosëci*, odm. *pròsąci* (pd), adj. od *prosq* [‘prosię’], *psi*, adj. od *pes*, *psiči* obok *psëci* ‘psi’ [por. *psik* ‘mały pies’], *pšçeli*, ‘pszczele’, *ptąši* ‘ptasi, właściwy ptaku, podobny do ptaka’, *rëb’i* obok *rib’i*, adj. od *rëba*, *robači* 1. ‘robaczywy’, *rogåli* ‘barani’ [por. *rogal* ‘baran z dużymi rogami’], *sarńi*, adj. od *sarna*, *sëci*, adj. od *sëka*, *skovronči*, adj. od *skovronk* ‘należący do skowronków, właściwy skowronkowi’, *soví*, adj. od *sova*, *sroči*, adj. od *sroka*, *svińi*, adj. od *svińa*, *trusi*, adj. od *trus* [‘królik’], *truzli*, adj. od *truzel* [‘królik’], *tusiči* ‘właściwy szczenięciu, szczenięcy’ [por. *tusk* ‘młody pies, piesek, szczenię’], *varńi*, adj. od *varna* [‘wrona’], *voli*, adj. rzadko: od *vól*, *vroni*, adj. od *vrona*, *vròbli*, adj. od *vròbel*, *vtąši*, adj. od *vtåx* ‘ptak’, *vilči* 1. ‘dotyczący wilka, podobny do wilka’, *zajiči* obok *zajči* (pn), *zająci* ‘zajęczy’, *zgrëb’iči* (pn, rzadziej śr)⁴,

³ Z zachowaną pomorską grupą *tart*. Przymiotnik może być utrzymany tylko we frazeologii: *karvå tråva* – bot. ‘szczotliha siwa, *Corynephorus canescens*’: *Karvå tråva rosce na pÅskax* (Wielka Wieś, Chłapowo). Jedyne poświadczenie kontekstu nie jest jednak dowodem ostatecznym, gdyż słownik często daje pierwszeństwo utartym związkom wyrazowym.

⁴ Formę *zgrëb’iči* można wywodzić od znanego na tym samym terenie rzeczownika *zgrëbc* ‘młody konik, źrebak’.

zgrěb'qci 'zrebięcy', *zvéřeci* (pn, rzadziej *śr*), *zvéřqci* 'zwierzęcy, dziki, bestialski', *žab'i*, adj. od *žaba* w znac. 1 ['żaba, rana'], *žñiji*, *žñiji*, *žññiji*, *žñiji*, adj. od *žñijã*, *žñija*, *žññija*, *žñija* w znac. 1. ['żmija, wąż'], *žólvi*, adj. od *žólvi*.

Od nazw roślin (1): *tobači*, adj. od *tobaka*.

Od innych podstaw (3): *roboci* 1. 'pracowity, pilny', 2. 'roboczy, codzienny, powszedni, przeznaczony na co dzień' [z parafrazą: 'do *robotě* < *robot*'], *złoti* 1. 'wykonany ze złota, pozłożony'; 2. 'mający barwę złota', *žarni* 2. – tylko o życie: 'zmielony na żarnach, razowy'.

Wymowa przedstawionych faktów jest oczywista. Spośród wyrazów będących podstawami przymiotników paradygmatycznych obecnych w mowie mieszkańców Kaszub na plan pierwszy wysuwają się nazwy konkretne: osobowe (29) i zwierzęce (86), przy czym prawdziwie uprzywilejowane w tym zakresie są nazwy zwierząt (licząc z rzeczownikami na *-q*, jest to prawie trzy czwarte całego zasobu), co stawia schemat rzeczownik żywotny > przymiotnik paradygmatyczny w centrum omawianego typu derywacji. Nazwy na *-q*, modelowo oznaczające istoty niedorosłe u ludzi i zwierząt, wprowadzają do formacji wtórny (rozszerzony) temat fleksyjny.

Inne podstawy derywacyjne trafiają się sporadycznie. Na uwagę zasługuje przymiotnik *tobači*, motywowany przez nazwę rośliny. Z zapisów Friedricha Lorentza (LGP: 748) wynika, że podobnych przymiotników mogła znać kaszubszczyzna więcej, bo także: *buči* < *buk* (pisownię Lorentza sprowadzam do systemu zapisu przyjętego przez Sychtę), *konopli* < *konopla*, *lěpi* < *lěpa*, *osči* < *oska* 'osika' i *slěvi* < *slěva*. U Sychty w to miejsce wchodzi już tylko: *bukovi*, *lěpovi*, *oskovi*, *slěvovi* i wyjątkowo *konoplani* (widać ekspansję sufiksu *-ovi*, który umacnia się w jednej ze swych tradycyjnych pozycji, por. *břozovi*, *břózkovi*, *bučėnovi*, *cisovi*, *danovi* 'świerkowy', *dqbovi* itd.). Brak zupełnie w *Słowniku gwar kaszubskich* poświadczeń dla podstaw będących nazwami części ciała, które także pokazuje Lorentz w swojej gramatyce (LGP: 748–749): *garli* < *garlo* 'gardło', *muñi* < *muña* 'warga', *zqb'i* < *zqb*, *raqči* < *raqa* – ten ostatni jako „czysty przymiotnik”, a więc o znaczeniu zleksykalizowanym. Wymienione podstawy obsługują dziś sufiksy *-ni*: *zqbni*, *raqčni*, *-ati*: *zqbati*, *muñati*, *-asti*: *muñasti*.

Nie ma w badanym materiale przykładów formacji motywowanych przez nazwę własną (choć uwzględnia się takie przy innych klasach słowotwórczych, np. na *-ski*). Z obserwacji poczynionych przez Lorentza (LGP: 748) wynika, że schemat: rzeczownik własny > przymiotnik paradygmatyczny już w czasach przedwojennych był na wymarciu, a najpewniej nigdy nie był zbyt aktywny, bo od początku słowiańszczyzny jawi się jako model peryferyczny i wtórny (por. Brodowska-Honowska 1960: 34). Badacz rejestruje 4 derywaty od nazw miejscowych – wszystkie od podstaw z sufiksalem członem *-no*, co mocno ogranicza dystrybucję formantu: *lěpñi* < *Lěpno* 'Lipno', *slāvñi* < *Slāvno* 'Sławno', *větovñi* < *Větovno* 'Wytowno', *větrovñi* < *Větrovno* 'Wytrowno'.

Wybierane do roli podstaw słotwórczych nazwy wykazują różne cechy formalne: reprezentują wszystkie kategorie rodzajowe (r. m., ż., n.), mają różny fonetycznie charakter tematu (twardy, miękki, z wykorzystaniem rozmaitych klas głosek – trudno tu wskazać konkretne uwarunkowania). Są wśród nich nazwy rdzenne i derywowane. Te ostatnie to prawie bezwyjątkowo formacje utworzone przez formanty z podstawowym $-k^{-5}$, jak: $-k$ (*Židk*), $-ka$ (*kotka*), $-ik$ (*knápiik*), $-ńik$ (*rólnik*), co ujawnia bardzo starą cechę słowiańską, jaką była predylekcja do tematów zakończonych na *k, g, c*, z dających po alternacji wywołanej dołączeniem elementu słotwórczego wygłosowe *č* lub *ž*, które z kolei miało wzmocnić – znajdujący kontynuację w postaci dzisiejszego formantu paradygmatycznego – nikły przyrostek $*-jb, *-bjb$ (Brodowska-Honowska 1960: 33).

Charakterystyka znaczeń kontekstowych przymiotników

Treść znaczeniowa badanych formacji paradygmatycznych wynikająca z ich struktury⁶ jest mało sprecyzowana. Na tyle niewyraźna, że w większości wypadków autor słownika poprzestaje na ukazaniu samej relacji słotwórczej, np. *brutči*, adj. od *brutka*. W innych objaśnieniach pojawiają się uniwersalne formuły, np. *mróvči*, ‘dotyczący mrówki’, *tusiči* ‘właściwy szczenięciu, szczenięcy’, czasem ze wskazaniem typowych kontekstowych relacji, np. *kači*, odm. *káčı* ‘należący do kaczki, podobny do kaczki, właściwy kaczce’.

Brak specjalizacji znaczeniowej na poziomie leksemu oraz zależność funkcji znaczeniowej od kontekstu są typowe dla przymiotników jako jednostek składniowo niesamodzielnych. Dotyczy to zwłaszcza przymiotników odrzeczownikowych, będących zazwyczaj wykładnikami cech relacyjnych, rzadziej jakościowych. Wraz z określonymi rzeczownikami przymiotniki te informują o relacji między dwoma przedmiotami, z których jeden nazywany jest przez rzeczownik motywujący, a drugi – przez rzeczownik określany (np. w wyrażeniu *koběle mlěko* chodzi o stosunek zachodzący między kobyłą a mlekiem).

Z konkretyzowaniem się znaczeń kontekstowych przymiotników relacyjnych wiążą się dwa zjawiska – oba obserwowane w analizowanej klasie derywatów paradygmatycznych. Po pierwsze, ten sam przymiotnik może wyrażać różne relacje semantyczne w różnych kontekstach, por. np. *jeleńń skóra* ‘skóra pochodząca z jelenia’ (relacja genetyczna), *jeleńń ślaxë* ‘ślady pozostawione przez jelenia’ =

⁵ Z punktu widzenia opisowego nie są podzielne słotwórczo nazwy istot młodych na $-a$: *žěvčą, bidlą, celą, jagńą* itd., które albo nie mają poświadczonych podstaw (‘młode...?’), albo pozostają tylko w relacji semantycznej (nieformalnej) do innych wyrazów.

⁶ Na znaczenie strukturalne wyrazu – przypomnijmy – składa się znaczenie komunikowane przez temat słotwórczy i formant w ich wzajemnej relacji (Grzegorzczkova, Puzynina 1998: 383).

‘jelen pozostawił ślady’ (relacja subiektywna), *jeleně nůžki: Jem ju krótko sětmězesot lat, ale ja móm jeleně nůžki*. ‘nóżki jak u jelenia’ (relacja symilatywna). I po drugie, wyznaczone przez kontekst opozycje semantyczne bywają neutralizowane, co wyraża się możliwością sformułowania kilku parafraz, por. np. *mróvči kópc* ‘kopiec, który usypały mrówki’ (wskazanie na relację subiektywną) albo ‘kopiec, który należy do mrówek’ (wskazanie na relację dzierżawczą).

Mając na uwadze wymienione zjawiska, repertuar znaczeń kontekstowych przymiotników z formantem paradygmatycznym ustalimy następująco (kategoryzacja znaczeń za Kallas 1998: 485–494)⁷:

U życia subiektywne (SUB)

W grupie użyc subiektywnych odróżnić trzeba dwie sytuacje.

(a) Podstawa nazywa podmiot czynności (subiekt), a rzeczownik określany – samą czynność, np. *maceša troska* – ‘troska, którą przejawia macocha’ (= ‘macocha się troszczy’). Podobnie: *zěvčěcě dēgusě* ‘dyngus uprawiany przez dziewczęta w trzecie święto wielkanocne’, *mědvězi tuhc*. Charakterystyczne serie tworzą tu wyrażenia określające głosy wydawane przez zwierzęta: *kañi glos* (*Čul jem kañi glos: pic, pic.*), *měvi křik* (*Ju z daleka mě čělě měvi křik.*), *varně krakañe* (*Od varněgo krakaña ja sa vedno reno obuza.*), *skovronči spěv* (*Obuzil me skovronči spěv.*), a także wydzielane przez ludzi i zwierzęta zapachy: *člověča paxa* ‘woń’, *kozi smrod*.

(b) Podstawa nazywa subiekt, a rzeczownik określany – argument przy niewyrażonym predykacie, np. *kólka rólniče* (*Ju pšed pššo vojno bělě kólka rólniče.*) – ‘kółka, które założyli rolnicy’ (= ‘rolnicy [założyli] kółka’). Można się zastanawiać, czy wymienionego przykładu (jedyne, jaki przy haśle *rólniči* podaje słownik) nie należałoby interpretować inaczej – jako ‘kółka zrzeszające rolników’ (= ‘rolnicy [są zrzeszeni] w kółkach’). Tak czy inaczej, nie zmienia to charakteru samej relacji. Inne przykłady stosunku między subiektem a obiektem lub rezultatem przy niewyrażonym predykacie to np. *jeleně šlaxě* ‘ślady’ (*Na snegu vidac bělo jeleně šlaxě.*), *pajičě nitki* (*Bab'ě lato je ju tu, poznac to po pajičěx nitkax.*).

W wyrażeniach *prosčě mlěko* ‘mleko zmieszane z wodą, *žebě sa prosqata ne oxvacělě*, tj. nie zachorowały na bębnicę’ (pn, śr) oraz *zvěřěcā jāda* zaznacza się odcień pożytku – prosięta i zwierzęta są beneficjentami, dostają to i korzystają z tego, na co wskazuje rzeczownik określany. Ze względu na równoległe wyobrażenie przynależności obiektów (otrzymywane mleko i pokarm w pewnym sensie „należą” do zwierząt) blisko tu do relacji dzierżawczej.

⁷ Połączenia przymiotnika z rzeczownikiem interpretuje się tu jako przekształcenia wyjściowej struktury predykato-argumentowej, co ostatecznie prowadzi do wyróżnienia 18 ról semantycznych pełnionych przez podstawę przymiotnika względem rzeczownika określonego.

Użycia posesywne i pseudoposesywne (POSS)

Posesywność (zwana też dzierzawczością) jest w przedstawianym tu ujęciu relacją wyraźnie sprecyzowaną, wąsko rozumianą. Podstawa przymiotnika nazywa posiadacza (tj. subiekt posiadania), a rzeczownik określany – posiadany obiekt (przy niewyrażonym predykatie ‘należeć’), np. *knąpići oblečink* – ‘ubranie, które należy do chłopca’ (= ‘chłopiec ma ubranie’).

O posesywności *sensu stricto* można mówić jedynie wtedy, gdy posiadaczem jest człowiek (lub istota o podobnym statusie ontycznym), gdyż tylko człowiek może być właścicielem w ogólnie przyjętym sensie tego słowa jako prawnego dyspozytora daną rzeczą. Tę typową relację odnajdziemy w wyrażeniach: *pańiče pola*, *zévusé ruxna*, *zévčěci kapeluš*, *krášničé oblečehé*. Ulega ona metaforyzacji w przykładzie *židkå vára* (*Židkå vára je starå*).

Od podstaw nazywających zwierzęta tworzy się przymiotniki pseudoposesywne. Obiektem „posiadanych” zwykle jest miejsce przebywania zwierzęcia, jego dom: *vtåšé gńázdo* (*Jå zis nalåz vtåšé gńázdo*. – Rolbik), także np. *kívutčé gńázdo* (*Knąpi šlě i nalezlě kivotčé gńázdo*.), *sročé, vroné gńázdo* (*Co tu je vronix gńázdo na tim dřéve*.), *žńijé gńázdo* (*Mě natrafilě v lese na žńijé gńázdo*.), *lěså jåma*. W niektórych derywatach wyrażających relację pseudoposesywną, tych motywowanych przez nazwy zwierząt gospodarskich i domowych, na znaczenie dzierzawcze nakłada się funkcja przeznaczenia (w jej aspekcie adresatywnym – ‘przeznaczony dla kogoś’): *pså buda* (*Věsclě sąnem pså budå, bo mróz jize*.), *krovi xlév*. Jeszcze wyraźniej funkcja przeznaczenia zarysowuje się w tych kontekstach, w których rzeczownik określany nazywa inne niż pomieszczenia przedmioty związane z utrzymaniem zwierząt: *końi kum* ‘żłób dla koni’, *volé sle* ‘uprząż’. Frazom przymiotnikowym odpowiadać mogą wówczas konstrukcje nominalne z przymiakiem *dla* lub *do*: *svińi xlév – xlév dla svińi* lub *xlév do svińi* (AJK, VII, m. 343 – transkrypcja za Sychtą).

Paradygmatyczne formacje posesywne i pseudoposesywne nie wskazują na przynależność indywidualną (do konkretnej jednostki) – może z wyjątkiem zapisanej z Kępy Żarnowieckiej jako wychodząca z użycia formy †*pańiči* (*To są pańiče pola, a to naše*.), lecz gatunkową (do jakiegokolwiek reprezentanta danej klasy)⁸.

Użycia partytywne (PART)

Szczególną grupę formacji dawniej określanych jako dzierzawcze, a dziś jako wskazujące na całość w stosunku do części, stanowią te, które sygnalizują przynależność organiczną, gdy obiektem „posiadanych” jest część ciała. Przymiotniki mówią wówczas, o czyją część ciała chodzi, np. *matčé kolano* (przysłowie: *Matčé kolano je nāmītšé*.) – ‘kolano, które jest częścią matki’, *čłowěčé włosé* ‘włosy, które są częścią człowieka’.

⁸ O rozszerzaniu pojęcia dzierzawczości zob. Szlifersztejnowa 1960: 20–21.

W tej grupie liczne są derywaty od nazw zwierząt: *vtáše póra*, *sročě póra*, *varné póra*, *gąsě póra*, *gąsi ud* (tu możliwa również interpretacja genetyczna – ‘udo od gęsi’), *lěsě stopě*, *pomuxli leb* (‘leb dorsza’ – słownik odnotowuje odpowiednio przewisko człowieka z wielką głową). Jest też formacja motywowana przez nazwę rośliny: *tobačě lěstě* – ‘liście tabaki’.

Użycia partytywne – podobnie jak dierzawcze – cechuje wyrażanie relacji wobec obiektu pojmowanego jako klasa, a nie jako indywidualum, co może prowadzić do uogólniania się treści znaczeniowej przymiotnika, który przesuwa się bardziej w stronę jakości i zaczyna odpowiadać na pytanie ‘jaki?’, a nie ‘czyj?’, por. np. *zgrěb'ičě ząbě* (*To je młodi kón, bo on ješ má zgrěb'ičě ząbě.*).

Użycia genetyczne (GEN)

Użycia genetyczne obejmowane są wspólną parafrazą ‘pochodzący z...’. Ale w odniesieniu do przymiotników motywowanych przez nazwy ludzi i zwierząt należałoby wskazać dwie odmiany relacji.

(a) Podstawa przymiotnika nazywa żywą istotę, a określaną rzeczownik – rzecz pochodzącą z ciała. Ten typ stosunku semantycznego między dwoma rzeczownikami (tym, który tkwi w strukturze derywatu, i tym określanym) właściwy jest kontekstom, w których mowa o jajach, np. *kuřě jaje*, por. też: *kačě jaja*, *měvé*, *sročě jaja*, *mróvčě jaja*, o mleku: *kobělé mlěko*, *krově mlěko*, *sěčě mlěko* (*Ten je tak xcěvi, že bě on xoc sěčě mlěko pil.*) oraz o odchodach zwierzęcych i ludzkich: *koňi gnój* (*To voňi ‘pachnie’ jak koňi gnój.*), *kuři gnój*, *človečě góvno*, *kocě góvno*, *mušě govna*, *gąsě drěmle* ‘odchody gęsie’. Wykazuje on związek ze znaczeniem ogólnodzierzawczym ‘należący do...’.

(b) Podstawa przymiotnika nazywa zwierzę już martwe, a określaną rzeczownik pozyskiwany z niego surowiec – skórę, np. *ovčá skóra* (*Z ovčě skóre rob'ilě góčě do cepóv.*), także: *sviňá skóra* (*Bótě ze sviňě skóre.*), *bičá skóra* (*Tego bě na bičě skóre né spisál.*), *bidlěčá skóra*, *jlagněčá skóra* (*Jagněčě skóre sọ dobrě do kožěxa.*), *jeleňá*, *vilčá skóra*, *kocá skórka* (*Kocá skórka gřeje.*), mięso: *gąsě mąso*, *gulě*, *rogálě*, *celěcě*, *trusě mąso* (*Trusě mąso je baro smačně.*), *zajičě mąso* (*Všěscě né lub'ọ zajičěgo mąsa.*), *sarňě mąso* (*Sarňě mąso je baro smačně.*), czasem krew: *sviňá krev* (brak szerszego kontekstu nie pozwala tu na pewną interpretację – może chodzić o krew rannego zwierzęcia, wówczas przykład uzupełniłby szereg (a)). Znaczenie podstawy – ‘zwłoki’ – dopuszcza parafrazę ‘który pochodzi z...’, choć precyzyjniejsza byłaby formuła ‘taki, jakiego dostarcza dany gatunek zwierząt’ albo ‘uzyskany z danego gatunku zwierząt’ (por. Szlifersztejnowa 1960: 28). Ten typ relacji bliski jest materiałowej.

Użycia symilatywne (SIMIL)

Użycie porównawcze sprowadza się do ustanowienia podobieństwa rzeczy. Rzeczownik motywujący wskazuje na obiekt dostarczający wzorca, a rzeczownik określaną nazywa porównywany przedmiot, porównywaną cechą lub czyn-

ność, np. *zlotè włosè* (*Jego brutka mǎ zlotè włosè.*) – ‘włosy niczym złoto’. Podobieństwu może towarzyszyć charakteryzowanie, np. *žab'ǎ tvář* (*Co ten mǎ za žab'ǒ tvář.*) – ‘twarz jak u żaby’.

Porównywanym przedmiotem są nierzadko części ciała, np. *žab'ǎ tvář*, *žab'è očè*, *žab'i pèšk*, *jelenè nòžki*, *pajičè noǒgi*, *ořli nos*, *měšè zǎbě* ‘o małych zębach’. Także elementy garderoby, np. *strěšǎ torbǎ*, *strěši kij* (*Zařucil na se strěšǒ torbǎ, vzǒl strěši kij v pajǎ i šed po budax.*). W zakresie cech najczęściej określeń porównawczych otrzymuje rozum: *gǎpi rozèm* (*Mǎš gǎpi rozèm.* – ‘jesteś głupiutki’), por.: *ptǎši rozèm* (*Mǎš tǔ ješ ptǎši rozèm.*), *tusiči rozèm* (*Mǎš te ješ, xłopku, tusiči rozèm.*), *knǎpiči rozèm* (*On ješ mǎ knǎpiči rozèm.*), a także ogólne zachowanie się: *Ńe bǒžè taki celèči, řeč přěnamhè poxvalonègo, kej vlèzeš v jizbǎ*. Z porównań czynności wymienić można przykładowo: *bab'i głos* (*Gadac bab'im głosem.*), *kǎrci głos*, *spèv* ‘piskliwy’, *vilči glòd* (*mec vilči glòd*), *zvěřècǎ xcèvota* (*Zvěřècǎ xcèvota opanovala go.*), *strěši xòd* (*Naş tatk začinǎ pomatu dostavac strěši xòd...*), *kači xòd*, *žólvi krok* (*Ten takim žólvim krokǎ jize, že on do kuńca svata tam hè zalèze, dokǒd on xce jic, bo on mǎ čas.*).

Dobór kontekstów jest bardzo charakterystyczny. Użyte określenia dotyczą człowieka – jego wyglądu, cech psychicznych, zachowania. Widać w tych przykładach stereotypowość porównań. Często powtarzane, wyrażenia te leksykalizują się i tracą podzielnosć syntaktyczną. Zaczynają funkcjonować w języku jako swoiste jego jednostki, np. *rěb'e očè* ‘oczy zapłakane lub zamglone’ (*Plačeš tǔ? – Ńè. – Ale plačeš, jǎ vízǎ po tvojix rěb'ix očax.*), *trupi leb* ‘łysa głowa’ (*Vsǎž sob'e čǎpkǎ na svǒj trupi leb, jak ce je zëmno.*), *barañè pozǎkovañè* ‘niewdzięczność’ (*Ten le znaje barañè pozǎkovañè.*), *oslǎ droga* ‘ścieżka, wąska droga polna’ (*Puzeš oslǒ drogǒ, tej tǔ zañžeš.*). Analogiczny proces zachodzi w polszczyźnie, a znaczenia przymiotników wyrażających podobieństwo ustalają się dość szybko między innymi z powodu ograniczonej liczby desygnatów podlegających porównaniu (Szlifersztejnowa 1964: 73–80).

Znaczenie podobieństwa da się wyprowadzić ze znaczenia dzierżawczego na podstawie dokonanego uogólnienia relacji posiadania, np. *strěšǎ torbǎ* – ‘torba *strěxa*’, stąd krok do wyobrażenia charakterystycznych atrybutów opisywanego przedmiotu i w efekcie do wytworzenia się nowej relacji pojęciowej – ‘właściwa *strě-xoví*’, ‘taka jak u *strěxa*’.

Użycia syngulatywne (SING)

Podstawa przymiotnika wskazuje na element zbioru. W badanym źródle wskazano tylko jeden przykład użycia dokumentujący tę funkcję: *pšçeli rǒj* – ‘rój, który składa się z pszczół’.

Użycia zakresowe (ZAKRES)

Użycie zakresowe, polegające na zachodzeniu na siebie zakresów nazw obu branych pod uwagę rzeczowników (motywującego i określanego), odnajdziemy w wyrażeniu *židčè zecè* (*Do našè školè xǒzi dvoje židčix zeci.*) – ‘dzieci, które są

Żydkami'. Zakres podstawy przymiotnika i zakres określanego rzeczownika w tym wypadku krzyżują się – 'oba jednocześnie': 'dziecko i Żydek' (por. 'jeżeli ktoś jest Żydem, to nie znaczy, że jest dzieckiem' i odwrotnie).

Trzeba zauważyć ucieranie się niektórych połączeń – *heborači lud* to 'lud biedny, ubogi' (*Pón Jezus v žlóbku přejól nãpřód ten heborači lud, a zãs potemu bogatëx i królóv.*).

Użycia materiałowe (MAT)

W wyrażaniu relacji materiałowej biorą udział przymiotniki motywowane przez nazwy przedmiotów postrzeganych jako surowiec (materiał), rzeczownik określany zaś nazywa otrzymany w wyniku działania produkt (sam predykat pozostaje niewyrażony), np. *rib'ã polévka* – 'zupa wykonana z ryby' (ryba rozumiana jest tu jako 'mięso'). Por. też: *zloti pěstřeh, zëgark*.

Użycia temporalne (TEMP)

Podstawa przymiotnika użytego temporalnie jest nazwą odcinka czasu i sytuacji w czasie dane czynności, zjawiska, rzeczy. Zaledwie jeden przykład ilustruje tę funkcję: *knãpičë lata (V knãpičëx latax.)* – 'lata, kiedy się było chłopcem' (podstawa rozumiana jest tu jako okres w cyklu rozwojowym człowieka).

Użycia charakterystyczne konkretne (CHAR-KONKR)

Przymiotniki wskazują na charakterystyczną cechę (konkretną, nie abstrakcyjną) obiektu nazwanego rzeczownikiem określonym: *robačë jabka (Naše jabka sô latos baro robačë.)*, *robači grox* – 'jabłko, groch, zawierające robaki'⁹.

Użycia instrumentowe (INSTR)

Podstawa przymiotnika nazywa środek czynności, a rzeczownik określany – czynność lub obiekt przy niewyrażonym predykanie: *žarnã moka* – 'mąka zmielona na żarnach', por. też *Žarni xlëb je nãzdrovši*.

Użycia czynnościowe, procesualne i stanowe (CZYN)

Funkcję czynnościową, realizującą się, gdy rzeczownik podstawowy nazywa czynność, proces lub stan, przypisać można przymiotnikowi *roboci* w obu podawanych przez słownik znaczeniach – 1. 'pracowity, pilny': *roboci človëk (To je baro roboci človëk.)* – 'człowiek chętny do roboty', 2. 'roboczy, codzienny, powszedni, przeznaczony na co dzień': *roboci zëh (V tližeňu je šësc robocëx dñi.)* – 'dzień naznaczony robotą'. W drugim znaczeniu wyrazu zaznacza się odcień przeznaczenia, por. też *robocë bôtë, robocã sëknã* – 'do roboty'.

⁹ W podstawie nietypowo występuje tu nazwa istoty żywej, ale... postrzega się ją specyficznie, w masie.

Co wynika z przedstawionego zestawienia? Rzuca się w oczy wielość możliwych relacji między dwoma rzeczownikami – tym zawartym w strukturze derywatu i tym, który jest określany przez dany przymiotnik. Wielość ta ma jednak swoje granice wyznaczone przez charakter bazy derywacyjnej (95 proc. wyrazów motywujących stanowią rzeczowniki będące nazwami osób i zwierząt).

Do użyć najpospolitszych zaliczymy użycia subiektywne, posesywne, partytywne, genetyczne i symilatywne. Wszystkie one rozwinęły się z szeroko pojmowanej funkcji dzierżawczej, którą Lorentz (LGP: 748) uznaje za prymarną dla analizowanej grupy formacji (co ciekawe, badacz nie pokazuje funkcji symilatywnej przy formancie *-i*, chociaż ma ją w zestawie przyjętych kategorii).

Pelen zestaw ról semantycznych pełnionych przez kaszubskie przymiotniki paradygmataczne wraz ze wskazaniem ich rozkładu oraz hierarchii przedstawia tabela. Znaki w nawiasie wskazują na marginalność danego typu użycia (izolowane i rzadkie poświadczenia danej funkcji).

Funkcje Podstawa	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
n. osób	+	+	+	+	+		(+)		(+)			
n. zwierząt	+	+	+	+	+	(+)		(+)		(+)		
in. nazwy					(+)			(+)			(+)	(+)

1. SUB, 2. POSS, 3. PART, 4. GEN, 5. SIMIL, 6. SIGN, 7. ZAKRES, 8. MAT, 9. TEMP, 10. CHAR-KONKR, 11. INSTR, 12. CZYN

Uwagi o geografii form

Sporadyczna lokalizacja form i cytatów świadczy o tym, że przymiotniki paradygmataczne mają zasięg ogólnokaszubski. Notowane z części północnej i północno-środkowej terenu wyrazy *bidlëci* (Kępa Oksywska), *†bocanči* (Odargowo), *zëvusi* (Kępa Swarzewska, zwł. Werblinia), *kårči* (Puckie), *knãpiči* (pn, śr), *ořli* (Jastarnia, Bór) *†pañiči* (Kępa Żarnowiecka), *rogãli* (Hel) i in. ukazują przede wszystkim stan słownictwa na danym obszarze, a ich istnienie nie wpływa na obraz stosunków zachodzących w analizowanej klasie.

Z badań autorów AJK (IX, cz. II: 100-108 i m. 417-418; Handke, Popowska-Taborska 1978: 95) wynika, że w grupie przymiotników motywowanych przez nazwy zwierząt derywaty paradygmataczne mają silną konkurencję w postaci form z sufiksem *-ski*. Obszarem o przewadze form z *-i* są gwary środkowych i północnych Kaszub, nawiązujące pod tym względem do dialektów słowińskich, które sporadycznie wyzyskiwały w danym zakresie drugi z wymienionych formantów. Materiały zgromadzone przez ks. Sychtę pozwalają do pewnego stopnia potwier-

dzić te obserwacje, z tym, że różnice terytorialne nie są ukazane jako właściwe całym klasom, lecz dotyczą poszczególnych wariantów słowotwórczych, i zwrócić tu – jak się wydaje – norma ogólnopolska, np. powszechnemu *króvi* przeciwstawia się południowo-zachodnie *króvski*. Zwraca ponadto uwagę wycofywanie się jednego typu struktur na rzecz drugiego, np. *koñi* w odróżnieniu od *kóñski* otrzymuje kwalifikator „rzadko”.

Porównanie z językiem polskim

W porównaniu z polskim językiem literackim współczesna kaszubszczyzna nie wykazuje istotnych odrębności w zakresie tworzenia i funkcjonowania denominalnych przymiotników paradygmatycznych. Analogię widać zarówno w odniesieniu do stanu staropolskiego (por. Kleszczowa 2003: 123–124), jak i obecnego (por. Kallas 1998: 496–497; Kaproń-Charzyńska 1998).

BIBLIOGRAFIA

- AJK – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, 1964–1978, oprac. przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa PAN, t. wstępny, z. I–VI pod kier. Z. Stiebera, z. VII–XV pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, Wrocław.
- Breza E., Treder J., 1981, *Gramatyka kaszubska. Zarys popularny*, Gdańsk.
- Brodowska-Honowska M., 1960, *Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, Kraków–Wrocław–Warszawa.
- Grochola-Szczepanek H., 2006, *Przymiotniki złożone w gwarach polskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 41, s. 59–81.
- Grzegorzczkova R., Puzyńska J., 1998, *Problemy ogólne słowotwórstwa*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, wyd. drugie, zmienione, Warszawa, s. 361–388.
- Handke K., 1976, *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Handke K., Popowska-Taborska H., 1978, *Słowotwórcza problematyka obszaru objętego ankietą AJK*, [w:] *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, oprac. przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa PAN, z. XV pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, s. 90–109.
- Kallas K., 1998, *Przymiotnik*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, wyd. drugie, zmienione, Warszawa, s. 69–523.

- Kaproń-Charzyńska I., 1998, *Polskie przymiotniki z formantem paradygmatycznym*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska 50, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 324, s. 79–93.
- Kleszczowa K., 2003, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice.
- LGP – Lorentz F., 1927–1937, *Gramatyka pomorska*, Poznań; tu: wydanie fotooffsetowe, z rękopisu niemieckiego przełożył i posłowiem opatrzył M. Rudnicki, t. I–III, Wrocław 1958–1962.
- Majowa J., 1983, *O substancywizacji przymiotników w gwarach kaszubskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 21, s. 49–66.
- Sychta B., 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław.
- Sychta B., 1967, *Jak powstał mój słownik*, [w:] tegoż, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I, Wrocław, s. IX–XXVII.
- Szlifyrszejnowa S., 1960, *Przymiotniki dzierzawcze w języku polskim*, Wrocław.

Beata Milewska

**Kashubian paradigmatic adjectives
(contemporary)**

SUMMARY

The subject of this observation is contemporary Kashubian paradigmatic formation motivated by nouns collected in the *Dictionary of Kashubian Dialects on the Background of Folk Culture* by Father Bernard Sychta (volume I–VII, 1967–1976). Synchronistic analyzing of derivatives show:

1. A number of 118 units showing paradigmatic formation high in the hierarchy of the means;
2. Paradigmatic techniques of creation considering some adjectives derived from the names of living creatures;
3. Specialization—the transpositional function of a noun changing forms to form an adjective;
4. That the adjective varies slightly from north to central Kashubia;
5. Compared to Polish literary language, modern Kashubian does not show significant differences in the process of creation and function of the paradigmatic adjective.